

הרב איתי קריימר

זאת תורת הסוציומטרי¹

הקדמה

- א. חומרת איסור 'לשון הרע'.
 - ב. כללי 'לשון הרע' הרלוונטים לעניינינו, בקצרה.
 - ג. מתי מותר לדבר 'לשון הרע'.
 - ד. שאלות המתעוררות בהקשר לשאלון הסוציומטרי.
 - ה. סוציומטרי - הכלי, איכותו ומגבלותיו.
 1. הקדמה.
 2. רציונל.
 3. דרך הערכה.
 4. בקרה מקצועית של התהליך.
 5. צורת החישוב.
 6. אמינות מקצועית.
 7. שימוש מטעה בסוציומטרי.
 8. חוות דעת מפקד.
 9. סיכום.
 - ו. חובת הגדת עדות.
 - ז. חיוב דרישה וחקירה.
 - ח. עדות בפני בעל הדין.
 - ט. עדות בכתב.
 - י. חיוב אמירה מדין 'לא תעמוד על דם רעד'.
- סיכום

הקדמה

התעוררתי לנושא בעקבות הפקודה השנתית המחייבת למלא את דו"ח הסוציומטרי על חברים ועמיתים ליחידה. הדבר גרם לי תחילה לחוסר נחת בשל שתי סיבות:

1. התלבטתי האם מילוי השאלון מותר ע"פ הלכות 'לשון הרע'.
2. יש בנכתב בדו"ח, כדי לחרוץ גורלות של אנשים לחסד או לשבט, והדבר פוגע מאוד בערך ה'רעות'.

מאידך, יש צורך בשיפור המערכת ובתיקון ליקויים שמקורם ב'גורם אנושי'. הסוציומטרי הוא כלי מקצועי שיש לו יכולת לחשוף את המוצלחים שבין אנשי הקבע ולקדם אותם, ומאידך לחשוף אנשים העובדים בשיטות עבודה שגויות ולתקן את התנהגותם ע"י הערה בונה או הוצאה מהמערכת של 'הנחשלים אחריד'.

¹ ע"פ דברי חז"ל - על הפסוק 'זאת תהיה תורת המצורע' - 'תורת המוציא שם רע'. (ויקרא רבה פרשה טז, ואבן עזרא דברים פרק כד).

ברצוני להודות לרס"ן **סיימון גבעולי** רת"ח הערכת קצונה בכירה באמ"ן, שהקדיש לי מזמנו ומידיעותיו הרבות, ולימד אותי על הסוציומטרי. סיכום דבריו מובא במהלך המאמר.

א. חומרת איסור לשון הרע

לשון הרע הוא אחד מהאיסורים החמורים ביותר. חז"ל ראו בלשון הרע כלי נשק אכזרי היכול לפגוע בשם הטוב של האדם, להרוס את החברה ולמוטט אנשים ישרי דרך. דוד המלך התפלל על רכלנים (תהלים יב ד):

"יכרת ה' כל שפתי חלקות לשון מדברת גדלות".

לשון הרע הוא עוון שפירק את החברה בארץ בזמן בית המקדש השני, וגרם להרס המקדש. במקומות רבים נכתב על חומרת העוון הזה (משלי ו יד-ט):

"שש הנה שנא ה' ושבע תועבת נפשו. עינים רמות לשון שקר וידיים שפכות דם נקי. לב חרש מחשבות און רגלים ממהרות לרוץ לרעה. יפיח כזבים עד שקר ומשלח מדנים בין אחים".

בגמרא (פסחים קיח.):

"אמר רב ששת משום רבי אלעזר בן עזריה: כל המספר לשון הרע, וכל המקבל לשון הרע, וכל המעיד עדות שקר בחבירו - ראוי להשליכו לכלבים".

ובמדרש (פרקי דרבי אליעזר (היגר) - "חורב" פרק נב):

"כל המלשין את חבירו בסתר אין לו חלק לעולם הבא".

ועוד נאמר (תענית ז):

"אמר רבי שמעון בן פיזי: אין הגשמים נעצרים אלא בשביל מספרי לשון הרע".

וכן (רמב"ם הלכות דעות פרק ז הלכה א):

"המרגל בחברו עובר בלא תעשה שנאמר לא תלך רכיל בעמך, ואע"פ שאין לוקין (מקבלים מלקות) על דבר זה **עוון גדול הוא וגורם להרוג נפשות רבות מישראל**, לכך נסמך לו ולא תעמוד על דם רעך, צא ולמד מה אירע לדואג האדומי"².

ב. כללי לשון הרע הרלוונטיים לעניינינו בקצרה

1. לשון הרע הוא סיפור גנותו של חברו (רמב"ם הלכות דעות פרק ו הלכה ג ופרק ז הלכה ב).
2. לשון הרע הוא אפילו בסיפור אמיתי לחלוטין! (חפץ חיים הלכות לה"ר כלל א א)³.
3. אסור לדבר לשון הרע אף לא בצחוק ובלי כוונה רעה (שם כלל ג ג).
4. כשם שאסור לדבר, כך אסור לכתוב לשון הרע (שם כלל א ח).
5. האיסור קיים בין במצב שהאדם יודע שמדברים עליו, ובין כשאינו יודע (רמב"ם שם פרק ז הלכה ה).
6. אין הבדל בין אם הוא מספר ברצונו או שהכריחו אותו (ח"ח שם כלל א ה).
7. אין היתר לדבר לשון הרע, גם אם הנך מסתכן באובדן פרנסה (שם כלל א ו).

² שהלשין על נוב עיר הכהנים ושאל המלך החרובה. ועיין הלכות חובל ומזיק פרק ח הלכה ט.

³ כאשר בסיפור מעורבים שקרים והגזמות, המספר נקרא "מוציא שם רע".

ג. מתי מותר לדבר לשון הרע?

ישנם מקרים בהם **מותר** לדבר לשון הרע, ולעיתים קיימת גם **מצווה**. ההגדרה ההלכתית היא 'לשון הרע לתועלת' כלומר, אין מטרתו של המספר לפגוע באדם עליו הוא מדבר, אלא הוא מעוניין להביא תועלת לאדם אחר. דוגמא: קניתי מטבח מחברה, וקיבלתי שירות גרוע או מוצר באיכות נמוכה. חבר מתייעץ איתי בקשר לרכש מטבח מאותה החברה. ברצוני לספר לו על הניסיון הרע שיש לי עם החברה. אם כוונתי לטובת חברי, הרי זה 'לשון הרע לתועלת' ומותר לספר את האמת. אם מטרתי לנקום בחברה על העוול שגרמה לי, זהו לשון הרע 'טהור' ואסור לספר אותו. האבחנה בין המקרים עדינה לעיתים, ורק הלב יודע האם המטרה טובה או רעה (עיין סנהדרין כא.).

גם בהיתר דיבור 'לשון הרע לתועלת', ישנן הגבלות הלכתיות שנועדו לוודא שהדיבור הינו לתועלת בלבד (ח"ח הלכות רכילות כלל ט א-ב):

1. בדיקה לפני הסיפור, האם הרע הוא באמת רע והעוול הוא באמת עוול.
 2. אסור להגדיל את החלק הרע מעבר לנעשה בפועל.
 3. יכוון המספר רק לתועלת ולא לשם מטרות אחרות.
 4. המספר צריך לבדוק אם אין אפשרויות אחרות לעזור לזולת מבלי להזדקק להיתר הדיבור.
 5. יבדוק מהי רמת הנזק שהוא גורם לאיש עליו הוא מדבר.
- סעיף 5 עקרוני ביותר, בהמשך המאמר נתייחס אליו בהרחבה.

ד. שאלות המתעוררות בהקשר לשאלון הסוציומטרי

1. מהו המעמד ההלכתי של ממלאי השאלון: עדים? קול? דברים הניכרים?
2. במידה שהם עדים, האם עדות בכתב ראויה להיחשב עדות?
3. האם אין חובה לחקור את העדים? ומה בדבר פסולי עדות?
4. האם יש למפקד היחידה סמכות של **בית דין**?
5. האם יש סמכות לרשויות הצבא **לחייב** לכתוב סוציומטרי?
6. עדות היא על מעשה מבורר שניתן להגדירו: בזמן, במקום, בפרטי אירוע וכו', מעשה שניתן לחקור ולבדוק. הסוציומטרי מבקש חו"ד כללית בלי ירידה לפרטים. האם הדבר מותר?
7. האם בכלל מותר להעיד **בבית דין** על אופיים של בני אדם?
8. בעדות בבית דין ישנה התאמה בין שני עדים. בשאלון סוציומטרי ההגדרות משתנות מאדם לאדם. ישנו אדם שיגדיר בעל מקצוע טוב בדירוג 5 וחברו יגדיר את אותו אדם ב 7.
9. כיצד מקבלים חוות דעת של עמיתים לאותו מקצוע, הרי ישנו כלל ש'כל אומן שונא את חברו' (ילקוט שמעוני תורה פרשת מצורע רמז תקנח), ויש חשש ברור לכתובה לא אמיתית, שהרי קידומו המקצועי של ממלא השאלון מותנה בכישלונו של הזולת?⁴

⁴ בתוכנית הרב שנתית 'תר"ש קלע' הנושא הוחמר, היות שהצבא החליט על צמצום משמעותי בכוח אדם, ועל תקנים ספורים נאבקו מספר אנשי קבע, ונוצר מצב של תחרות קשה.

10. כיצד אנשים חסרי ידע מקצועי רלוונטי יכולים לחוות דעתם על האיכות המקצועית של נשוא הכתיבה?⁵
11. האם חייבת להיות התאמה בין מקצועיות לבין יחסי אנוש? בדרך כלל חוו"ד על מקצועיות האדם מושפעת מיחסי האנוש של נשוא חוו"ד וממילא אמינותה נגרעת.

ה. סוציומטרי-הכלי, איכותו ומגבלותיו

(סיכום שיחה עם רס"ן סיימון גבעולי- ראש תחום הערכת קצונה בכירה בממד"ה-אמ"ן).

1. הקדמה

הבעיות ההלכתיות העולות ממילוי הסוציומטריה נכונות גם לכלי הערכה אחרים הקיימים בצבא, שגם בהם אנשים נדרשים להעריך את עמיתיהם, פקודיהם או מפקדם בצורה כנה ואמיתית. כמו כן יש לזכור שמבחינה פילוסופית אין "מציאות" אנושית, במובן של מציאות פיזיקאלית. ה"מציאות" האנושית נתונה תמיד לפרשנות המתבונן.

2. רצינות

הסוציומטרי נועד לשתי מטרות:

כלי עזר נוסף בהחלטות לגבי קידום ושיבוץ. (לרשות מקבל החלטות עומדים כלים נוספים, והסוציומטרי איננו כלי בודד).
כלי ללמידה ופיתוח אישי.

3. דרך ההערכה

ההערכה מתבצעת ביחידה, כאשר ישנם מספר כללים ברורים:
המוערך חייב להיות לפחות שלושה חודשים ביחידה, תקופה בה ניתן להעריך אותו.
המעריכים חייבים להיות לפחות שלושה חודשים ביחידה.
משתדלים להדגיש שיש צורך להעריך אנשים שיש קשרי עבודה ביניהם, ויש להם את היכולת להעריך. (כלומר, אין חובה להעריך אדם שאינך מכיר ושאינך לך דעה עליו).
משתדלים להדגיש שגם אם אתה יכול להעריך, אין חובה להעריכו בכל הפרמטרים, אם אינך בטוח בהם.

4. בקרה מקצועית של התהליך

ישנם מספר תהליכי בקרה המאפשרים בקרה על מילוי התהליך:
התדריך - מתן תדריך על משמעות הסוציומטרי לפני תחילת הכתיבה חשוב מאוד, היות שהוא מקנה חשיבות להערכה, ואנשים מתייחסים לסוציומטרי ברצינות.⁶
דבר מפקד היחידה - מקנה חשיבות למילוי נכון של הסוציומטרי.
נוכחות פסיכולוג או יועץ ארגוני - דבר זה חשוב כדי לוודא שאין התייעצויות או שתוף פעולה בין המעריכים.
גם בתהליכי עיבוד המידע, מסתכלים בעין ביקורתית, האם המילוי התבצע באופן תקין.

⁵ יש להבחין בין נותן שירות כללי כמו מ"פ מפקדה, שלישי, קצין לוגיסטיקה, טבח וכו' שאת איכות עבודתם הכול מרגישים. לבין רב, יועצת ארגונית, קב"ן וכד' שתחום העיסוק המקצועי שלהם ייחודי ואינו ברור לרוב האנשים.

⁶ ניתן לבחון את רצינות הכותבים במספר דרכים:

- א. הזמן שאנשים מקדישים למילוי.
- ב. האם המערך מעניק ציונים שונים לאנשים שונים (ולא ציון אחיד).
- ג. האם המערך נותן ציונים שונים לאותו מוערך.
- ד. בחינת ההערכה המילולית האם היא כלאחר יד או לא.

5. צורת החישוב

אחד מיתרונות הסוציומטרי הוא **ריבוי המעריכים**, דבר המונע הטיה. גם אם שני אנשים מילאו בצורה שאינה ראויה, הם מתבטלים בכמות המעריכים. על מנת שיחושב למוערך ציון, יש צורך בעמידה במספר כללים, למשל, מספר מינימאלי של מוערכים. הסוציומטרי אינו משמש לקבלת החלטות אם למוערך פחות משתי הערכות (כלומר לא עבר סוציומטריה פעמיים לפחות), היות שלא ניתן לראות מגמה. אחרי חמש-שש פעמים ניתן לדבר על מגמות ברורות, ובכל מקום בו יש שינויי מגמה יש צורך בהסבר מפורט.

6. אמינות מקצועית

בספרות המקצועית חקרו ובדקו את האמינות של הכלי מול מדדים אחרים, והסוציומטרי נחשב האמין מכולם בשל ריבוי המעריכים, ובשל העובדה שהמעריכים הם עמיתים שכל הזמן חיים עם המוערך, ובוחנים אותו בצורה רציפה, ולא על בסיס אקראי. בגיבוי סיירות, הצליחו מבחני סוציומטרי אשר נעשו לחיילים לבא אחוזי הצלחה בהמשך השירות.

7. שימוש מוטעה בסוציומטרי

לעיתים משתמשים בסוציומטרי ככלי הערכה בעת נתינת תגמולים או תמריצים שונים, כמו למשל בחירת האנשים הנוסעים למשלחות צה"ל לפולין. אנחנו מתנגדים לשימוש בסוציומטרי ככלי בודד. היות שהחלטה האמורה להתקבל היא החלטה פיקודית. ישנה נטייה של מפקדים להסתתר אחרי התוצאות של השאלון הסוציומטרי בטענה של 'כך האחרים חושבים עליך' ולא לקבל החלטה אישית ולעמוד מול האדם. לפעמים נובע הדבר מרצון אמיתי להמשיך ולעבוד יחד, וכך הוא יעדיף להתלות בסוציומטרי.

8. חוות דעת מפקד

תמיד יש מקום לפער בין שיקול דעת מפקד לשיקול דעת העמיתים. צריך לבדוק מה מקור הפער בהתייחסות ולנסות להסביר אותו. (לדוגמא: איש קבע חולה במחלה קשה אשר עקב מחלתו יוצא מוקדם יותר לביתו ועמיתיו לעבודה אינם רואים זאת בעין יפה, היות שהם אינם מודעים למחלתו). לכן, אין הסוציומטרי כלי העומד בפני עצמו ויש צורך בעין אנושית שתבחן אותו.

9. סיכום

צריך לזכור את נקודת המוצא: המפקדים חייבים לקבל החלטות על כוח האדם שלהם לחסד או לשבט, וכלי העזר אמור לעזור להם לקבל החלטה בצורה נכונה ומושכלת ולא מתוך הרהורי הלב.

10. האם כותב סוציומטרי הוא עד?

נראה, לכאורה שמעמד כותבי הסוציומטרי, הוא כשל עדים המצטרפים יחד להעיד על חברים.

הגדרה זו היא הפשוטה יותר מבחינה הלכתית היות שלעדים יש את הכוח לחייב אדם בתשלום ממון, והתורה האמינה לדבריהם בבית דין. כמוכן, שהגדרתם כעדים מעוררת בעיות רבות, החל מהשוואת החוק הצבאי והשיפוט הצבאי לבית דין, בעיית צירוף פסולי עדות, חוסר היכולת לחקור את העדים, עדות באמצעות כתב, ועוד בעיות הלכתיות. בתחילה אנסה לבחון האם ניתן להגדיר את כותבי הסוציומטרי בתור 'עדים'.

ז. חובת הגדת עדות

הגמרא (ב"ק נה:): מגדירה שיש חובה על אדם היודע עדות לחברו לבוא לבית הדין ולהעיד, למרות שבעדותו הוא גורם נזק לבעל הדין של חברו.

"תניא, אמר ר' יהושע: ארבעה דברים, העושה אותן פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, ואלו הן: ... והיודע עדות לחברו ואינו מעיד לך".

הגמרא (שם נו.) מבארת את דברי רבי יהושע:

"במאי עסקינן? אילימא בבי תרי, פשיטא, דאורייתא הוא, אם לא

יגיד ונשא עונו! אלא בחד".

הפסוק שהגמרא מביאה מובא בספר ויקרא (ה א):

"ונפש כי תחטא ושמעה קול אלה והוא עד או ראה או ידע, אם לוא

יגיד ונשא עונו".

אומר תוס' (שם ד"ה פשיטא):

"ואם תאמר, הני מילי כשעבר על שבעתו, כדכתיב: "ושמעה קול

אלה"?

וי"ל דהכי קאמר קרא: כשעובר בדבר שאם לא יגיד היה נושא עוון,

אז יביא קרבן שבועה. אבל בלא שבועה נמי איכא נשיאות עוון

כדמוכח במתניתין ב(פרק) אחד דיני ממונות".

עד אחד, יכול ע"פ ההלכה לחייב את הנתבע שבועה, אבל אינו יכול לחייבו לשלם ממון.

בשל כך הוא יכול להתחמק מקורבן גם בעת שבועת שווא ולטעון שאין בטחון שעדותו

הייתה מועילה, היות שהנתבע יכול להתחמק ולהישבע. הפטור מקורבן **אין משמעותו**

שלעד יש פטור מעדות, היות שיש לו חיוב בדיני שמים לבוא ולהעיד.⁷

וכך פוסק הטור (חו"מ סימן כח):

"כל מי שיודע עדות לחבירו, וראוי להעידו, ויש לחבירו תועלת

בעדותו, חייב להעיד לו, בין אם הוא לבדו יודע בעדותו, בין אם יש

אחר עמו. שכשם שבי' העדים מחייבין ממון כך האחד מחייבו

שבועה, ואולי ישלם ולא ישבע, ונמצא מרויח זה בעדותו".

כאשר עד אחד יכול עפ"י דין לחייב כסף, הרי עדותו היא חובה מדין תורה! וכך אומר

הרשב"א (כאן בסוגיה):

"אבל עד אחד המחייב ממון בעדותו ממש כעד (במקרה של) נסכא

דרי' אבא⁸ חייב נמי מדאורייתא כבי תרי".

מכאן למדנו **כלל גדול** שבכל מקום שבו העד יכול להביא תועלת לחבירו, **אף אם היא**

תועלת מסופקת חובתו לבוא ולהעיד בבית דין.

אבל גם לכלל זה ישנה הגבלה ברורה **שאם בוודאות אין תועלת מהעדות**, אסור להעיד

היות שזו לשון הרע!

"שלשה הקדוש ברוך הוא שונאן, המדבר אחד בפה ואחד בלב,

והיודע עדות בחברו ואינו מעיד לו, והרואה דבר ערווה בחברו ומעיד

בו יחידו.

⁷ "ובדיני שמים מיחייב דאי הוה מסהיד מחייב ליה שבועה ודלמא לא הוי משתבע בשיקרא ומשלם" (רש"י).

⁸ שבועות לב:

כי הא דטוביה חטא ואתא זיגוד לחודיה ואסהיד ביה קמיה דרב פפא. נגדיה לזיגוד. אמר ליה: טוביה חטא וזיגוד מינגד? אמר ליה: אין, דכתיב לא יקום עד אחד באיש (דברים יט) ואת לחודך אסהדת ביה. - שם רע בעלמא קא מפקת ביה (פסחים קיג:).
בעדות זיגוד - שעסקה בעריות - אין לעד אחד סמכות להעיד, וממילא כל משמעות העדות אינה קיימת, ודבריו הם רק הוצאת שם רע.
גם כאשר יש לעד יכולת להשפיע בבית הדין, במידה שההליך המשפטי פגום,⁹ אסור להעיד בו.

"מנין לדיין שיודע לחבירו שהוא גזלן, וכן עד שיודע בחברו שהוא גזלן, מנין שלא יצטרף עמו? תלמוד לומר: מדבר שקר תרחק (שבועות ל:)."

במקרה זה העדות עצמה היא אמיתית ונכונה והעד המעיד יודע את אמיתותה, ותוצאות הדיון המשפטי גם הן על פי האמת המעשית. על פי האמת המשפטית התוצאה היא שקרית, שהרי בפועל יש כאן רק עד אחד (היות שהעד השני גזלן ופסול לעדות), שעל פיו לא ניתן לחייב ממון. **לכן אסור לעד להעיד במקרה זה.**

צעד נוסף במהלך זה הוא, שגם אם העדות נכונה אבל ההליך המשפטי איננו נכון היות שבית הדין איננו דן על פי דין תורה ותוצאותיו אינם משקפות את דעתה של התורה במקרה הנדון, אסור להעיד בדין זה, שהרי עפ"י דין תורה נעשה לאדם הנתבע עוול!

"מכריז רבא, ואיתימא רב הונא, דסלקין לעילא ודנחתין לתתא: האי בר ישראל דידע סהדותא לכותי ולא תבעו מיניה, ואזל ואסהיד ליה בדיני דכותי על ישראל חבריה - משמתין ליה. מאי טעמא? דאינהו מפקי ממונא אפומא דחד. ולא אמרן אלא חד, אבל בתרי לא; וחד נמי לא אמרן אלא בדיני דמגיסתא, אבל בי דוואר, אינהו נמי חד - אמומתא שדו ליה" (ב"ק קיג: - קיד)."

כלומר בבית משפט שאינו דן לפי דין תורה מותר להעיד רק כאשר ההליך המשפטי זהה לדין תורה, ובמקום שההליך המשפטי אינו זהה אסור להעיד.

יוצאים מהכלל מקרה בו הגוי ביקש מהי הודי לבוא ולהעיד לטובתו, מקרה שעלול להיגרם **חילול ה'** או שזכויות משפטיות של **כל** הציבור היהודי עלולים להיפגע¹⁰. מותר להעיד אף בהליך שאינו תורני.

וכך פוסק שולחן ערוך (חו"מ סימן כח סעיפים ג-ד):

"אם עובד כוכבים תובע לישראל, ויש ישראל יודע עדות לעובד כוכבים נגד ישראל, ואין עד אלא הוא, והעובד כוכבים תובעו שיעיד לו במקום שדיני העובדי כוכבים לחייב ממון ע"פ עד אחד, **אסור להעיד לו**; ואם העיד, משמתין אותו (מנדים אותו)... ואם מתחלה ייחדו העובד כוכבים לישראל להיות עד, איכא חילול ה' אם לא יעיד לו (ויעיד לו).

⁹ למרות שבתוצאות שלו הוא אמיתי.

¹⁰ וכתב האור זרוע (חלק ג סימן תג) והרא"ש (סימן יד) וכל זה בשלא יחדו אותו מתחלה להעיד, אבל אם יחדו הגוי מתחלה לישראל להיות עד, איכא חילול השם. והוסיף הרא"ש, וכ"ש בזמן הזה שחוק לישראלים במדינת אשכנ"ז ופולין וביה"ם שאין שום גוי נאמן להעיד על ישראל, אם לא שהישראל עמו. ואם הישראל יחדו עדותו, יבטלו זה החוק, ויאמינו לגוי להעיד על הישראלי (ים של שלמה ב"ק פרק ז).

ישראל התובע לעובד כוכבים, וכופר, ויש לעובד כוכבים עד אחד מותר להעיד לו אם יתבעהו. הגה: וכל שכן שבי' עדים יכולין להעיד, שהרי גם בדין ישראל יתחייב על פיהם. וכן במקום שאין מוציאין ממון על פי עד אחד, יכולים להעיד".

עדות שני עדים מעוררת התלבטות במקום בו הערכאות מחייבות יותר מדין תורה: מצאנו התייחסות של בעל 'נתיבות המשפט' (סימן כח ד) למקרה מקביל:

"ונראה דהיינו דוקא במקום שאם האמת כדבריו לא יתחייב יותר מאילו היו דנין בדין תורה, אבל במקום שיתחייב יותר, כגון שיש בו אסמכתא, דפטור בדין תורה ובדיניהם יתחייב, ודאי דאסור להעיד, ואם העיד חייב לשלם כדין מסור ומזיק".

בהמשך הגמרא (שם קיד.) דן רב אשי במקרה בו ערכאות מעריכות את עדותו, וסומכות עליה ועל סמך היכרותם איתו הם מוכנים לחייב ממון:

"אמר רב אשי, כי הוינא בי רב הונא איבעיא לן: אדם חשוב דסמכי עליה כבי תרי, מפקי ממונא אפומיה ולא איבעי ליה לאסהודי, או דלמא כיון דאדם חשוב הוא, לא מצי משתמיט להו ומצי לאסהודי? תיקו".

ההתלבטות של רב אשי איננה מובנית, שהרי אם העדות אינה על פי ההלכה הרי יש בזה היזק לחבירו, ומדוע יש אפשרות להעיד למרות גרימת הנזק.

הרי"ף (שם מ: בדפי הרי"ף) לא ציטט את רב אשי, והרמב"ם (הלכות ת"ת פרק ו הלכה יד) לא פסק כמוהו. משמע שסבירא להו שאין הלכה כרב אשי. הרא"ש (ב"ק פרק י יד)¹¹ פוסק כרב אשי ולקולא כלומר שיכול להעיד.

וכך כותב המהרש"ל (ים של שלמה ב"ק פרק י):

"וכתב הרא"ש (שם) כיון דלא אפשריטא, אזיל ומסהיד. ולא ידעתי סברא זו, דלא שייך כאן ספיקא דרבנן לקולא. **דאף מדאורייתא אסור לעשות היזק לחבירו. ואפי' כל דיני דגרמא בנזקין, דפטורין מן התורה. מ"מ אסורין מן התורה, משום ואהבת לרעך כמוך. על כן נראה דטעות סופר הוא, וצריך לומר ולא אזיל ומסהיד, או דילוג יש שם. וכך הוא ראוי להיות, ואי אזיל ומסהיד לא משמתינן. וכן איתא בספר צפנת פענח. ומה שהשמיט הרי"ף בעיא זו, משום דליכא בה נפקותא כ"כ. מאחר דלכתחילה בין אדם שאינו חשוב או אפילו חשוב לא יכול להעיד. וכן מסתבר, דאי חשוב הוא, ורוצה להיות בחזקתו בעיניהם, לא יעבור החרם. אלא ישלם משלו. וכן הטור לא הביאו".**

השו"ע לא מזכיר את הסברא הזו, אבל האחרונים חולקים האם היא נפסקת להלכה או לאו¹².

¹¹ וכן סברו הרשב"א והראב"ד. עיין שיטה מקובצת ב"ק על הדף.

¹² "ואדם חשוב מותר להעיד אף במקום שמשלם על פיו" [סמ"ע ס"ק כה]. והש"ך [ס"ק י] חולק וסובר דאסור להעיד לכתחילה, רק שאם העיד אין משמתינן אותו, (נתיבות המשפט חידושים סימן כח ס"ק יז).

סיכום :

1. יש חובה להעיד בבית דין.
2. החובה קיימת כאשר העד יכול להביא תועלת.
3. התועלת נמדדת לפי דין תורה.
4. גם כאשר הדין אינו דין תורה, אבל ההשלכה המעשית זהה לדין תורה, חלה החובה להעיד.
5. כאשר פסק הדין אינו לפי דין תורה אסור להעיד.
6. כאשר יש לחץ על האדם להעיד, ואיננו יכול מלהשתמט מלהעיד, ישנה מחלוקת האם מותר לו להעיד.

ההשלכה לסוציומטרי

למפקד יחידה יש סמכות של ערכאה שיפוטית לפי החוק הצבאי. סמכות המאפשרת גביית עדות וחיוב בתשלומים וקנסות. הסמכות מוגבלת ע"י החוק הצבאי עצמו. גם אם אגדיר את כלל כותבי הסוציומטרי כעדים, הרי זה כעדים המעידים בערכאות, ואז בחינת הדבר היא, האם ע"פ דין תורה בעדות זהה ניתן להפסידו ממון¹³. יתכן לצרף את סברת רב אשי, שהחוק הצבאי והמצואות ביחידה מגדירים את ממלא הסוציומטרי כאדם חשוב שאין לו יכולת מלהשתמט וחייב להעיד אף שבעדותו יחייבו ממון שלא כדין תורה.

ח. חיוב דרישה וחקירה

ישנו חיוב לברר מול העדים את פרטי האירוע על מנת לקבל מידע אמין לפני חריצת דין. "אחד דיני ממונות ואחד דיני נפשות בדרישה ובחקירה, שנאמר (ויקרא כד כב) משפט אחד יהיה לכם" (סנהדרין לב.).

חז"ל תיקנו תקנה, המבטלת את הצורך לבדוק עדים, כאשר הדיון בדיני ממונות¹⁴. בסיבת הביטול הובאו בגמרא שלוש דעות:

1. רבי חנינא: שלא תנעול דלת בפני לווים- כלומר, חז"ל חששו שסרבול ההליך המשפטי, יגרום למלוים להירתע ולהימנע מלהלוות כספים לנוקמים, לכן חז"ל ביטלו את הצורך בחקירות בדיני ממונות.
2. רבא: קיים הבדל בין דיני הלוואות שם ביטלו חז"ל את הצורך בחקירות ע"מ שלא לפגוע בנוקמים הלוואות, לבין דיני קנסות על חבלות שם אין צורך להקל, ויש צורך בחקירות.
3. רב פפא: יש הבדל בין דיון רגיל שם ביטלו את הצורך בחקירות, לבין מקום שהדין חש שהעדים או בעלי הדין מרמים, ויש צורך בחקירה אף בדיני ממונות. האם יש מחלוקת בין שלושת הדעות? שלושת הדעות אינן חולקות זו על זו, וכל דעה מוסיפה מימד על חבירתה. עדות על תפקוד לקוי של איש קבע, הינה עדות בדיני גזילות היות שהוא ממעט בכמות ואיכות העבודה עליה הוא מקבל שכר. האם בדיני גזילות יש צורך בדרישה וחקירה? רבא חילק בין הודאות והלוואות שם אין צורך בדרישה וחקירה כדי שלא תנעול דלת בפני לווים, לבין חבלות שם אנו מעוניינים שהדיון המשפטי היסודי ישאר.

¹³ הקושי הבסיסי בהשוואה לדין תורה הוא, שדין תורה עוסק במקרים ברורים, והסוציומטרי בהערכת תפקוד אישית.

¹⁴ רש"י שם ד"ה אמר רבי חנינא.

מה דינו של גזלן, האם בדומה לגורם חבלה יש צורך בבדיקה יסודית של העובדות? בבית יוסף הכריע על סמך דברי הראשונים, שרק מה שצריך דיינים מומחים, צריך בו דרישה וחקירה, אבל בכל דין שדנים ללא דיינים מומחים¹⁵ אין צורך בדרישה וחקירה. לכן בדיני גזילות אין צורך בדרישה וחקירה. וכך פסק בשולחן ערוך (חו"מ סימן ל סעיף א):

"עדי דיני ממונות, חוץ מעדי חבלות אינם צריכים דרישה וחקירה. כיצד, אמרו העדים: בפנינו הלוח זה את זה מנה בשנה פלונית, אף על פי שלא כיוונו החודש ולא המקום שהלוח בו, ולא המנה אם היה ממטבע פלונית או ממטבע פלונית, עדותן קיימת".

רק כאשר חושש הדיין לרמאות, עליו לחקור בכל מקרה.

ההשלכה לסוציומטרי

מותר להעיד בסוציומטרי אף שהעדות לא נחקרה, היות שאין צורך בדרישה וחקירה בדיני ממונות. אולם אם יש חשש שהסוציומטרי אינו מתאים או מרומה, יש צורך לבדוק היטב את הפרטים שנמסרו בו.

ט. עדות בפני בעל הדין

עדות חייבת להינתן בפני בעל דין (תובע או נתבע). לענ"ד נראה שההיגיון העומד אחר הלכה זו, היא הידיעה שעד נרתע מלשקר, והוא מדייק בעדותו כאשר נשוא עדותו ניצב בפניו¹⁶.

מקור הלכה זו הוא מהפסוק (שמות כא כט):

"ואם שור נגח הוא מִתְמוּל שילשום והועד בבעליו ולא ישמרנו והמית איש או אישה השור יסקל וגם בעליו יומת".

מפסוק זה לומדים שיש חובה להעיד עדות בפני בעל הדין. הנושא חמור מאוד, והוא מהווה חלק מהליך שיפוטי יסודי, כפי שמספרת הגמרא (סנהדרין יט.):

"עבדיה דינאי מלכא קטל נפשא, אמר להו שמעון בן שטח לחכמים: תנו עיניכם בו, ונדוננו. שלחו ליה: עבדך קטל נפשא. שדריה להו. שלחו ליה: תא אנת נמי להכא. והועד בבעליו, אמרה תורה: יבוא בעל השור ויעמוד על שורו. אתא ויתב. אמר ליה שמעון בן שטח: ינאי המלך! עמוד על רגליך ויעידו בך".

וכך הגמרא (ב"ק קיב.): אומרת זאת כהנחה פשוטה:

"בר חמוה דרבי ירמיה טרק גלי באפיה דרבי ירמיה, אתא לקמיה דרבי אבין, אמר: שלו הוא תובע. א"ל: והא מייתינא סהדי דאחזקי ביה בחיי דאבוה! א"ל: וכי מקבלין עדים שלא בפני בעל דין?!"

¹⁵ מדובר על דיינים שסמכו אותם דור אחרי דור עד משה רבינו ודווקא בארץ ישראל. כבר בתקופת הגמרא בטלה הסמיכה, ומאז אין לנו 'דיינים סמוכים'. הסמיכה איננה עדות על הידיעה התורנית של האדם אלא על הסמכות המשפטית שבידו. גם דיינים שאינם סמוכים נחשבים תלמידי חכמים גדולים אבל הם בעלי סמכויות פחותות. אנשים שלא למדו תורה אינם נקראים דיינים כלל אלא 'הדיוטות'.

¹⁶ מעין הסברא של 'אין אדם מעיז פניו בפני בעל חובו' (כתובות יח.).

וכך פוסק בשולחן ערוך (שם סימן כח סעיף טו) :

"אין מקבלים עדות שלא בפני בעל דין ; ואם קבלו, אין דנין על פיו".
הפסוק אינו אלא 'אסמכתא'¹⁷. אבל החובה להעיד בפני הנידון היא תקנה מדרבנן, ולכן
כאשר התובע או העדים חולים או כאשר הנתבע מסרב לבוא, מקבלים עדות שלא בפני
בעל דין¹⁸.

מה הדין כאשר קיבלו עדות **שלא כדין**, האם בדיעבד העדות תופסת?

"אומר ראבי"ה שאם קבלו הדיינים עדות שלא בפני בעל דין בדיעבד
הוי עדות... וריב"א כתב דלא הוי עדות לדון על פיהם ... וראב"ן כתב
דמדמכשרינן קבלת אונס¹⁹ שלא בפני בעל דין כמו שיתבאר בסמוך
שמע מינה דבלא אונס כשר בדיעבד, דאי פסול, על ידי אונס נמי
מיפסל ע"כ וכן כתוב במישרים נ"ב ח"א (יא:) בשם גדולי
האחרונים. ונמוקי יוסף כתב בפרק בתרא דבבא קמא **וכיון דקיימא**
לן דאין מקבלין עדים שלא בפני בעל דין אם עברו וקבלו לא עשו
[ולא] כלום דהוה להו טועים בדבר משנה דקיימא לן דחוזר עכ"ל.
והרא"ש בפסקיו (ב"ק פ"י ס"ג) וגם בתשובה סוף כלל מ"א (סי' ו')
לא כתב אלא סברת ריב"א **דאפילו בדיעבד פסול**, ואחריו נמשך
רבינו²⁰.

להלכה

"אין מקבלים עדות שלא בפני בעל דין ; ואם קבלו, אין דנין על פיו.
הגה: **ויש חולקין ואומרים דאם נתקבל העדות שלא בפניו כשר**
בדיעבד" (שו"ע שם סעיף טו).

"ומהרש"ל ביש"ש (ב"ק פרק י סימן ט) פסק, דאפילו בדיעבד פסולה
העדות שהועדה שלא בפני בעל דין (ש"ך שם ס"ק יט).

למדנו שבמקרי 'אונס' שונים, יש היתר לגבות עדות אף שלא בפני בעל דין.
האם כאשר בעל הדין הוא 'אדם אלים' ובעלי הדין פוחדים להעיד בפניו, יש אפשרות
להתיר להם להעיד שלא בפניו?

בעל שו"ת 'תרומת הדשן' דן בשתי תשובות הלכתיות על מקרה בו תובע התלונן בפניו,
שפרנסי הקהל מפחדים להעיד כנגד פרנס תקיף. הוא קובע בצורה החלטית שמותר
במקרים כאלו לקבל עדות שלא בפני בעל דין :

"שלומכם יסגא לחדא אהוביי נכבדי ופרנסי נורנבר"ק. הנה אהוביי
זעקת מהר"ד יצ"ו גדלה על ההוא גברא הדר עמכם, וקצת ניכרים
דברים דברי אמת. והנה ידוע שאימת אותו גברא מוטלת עליכם, לכן
הנני גוזר עליכם בתוקף גזרתי בואם לא יגיד²¹, שכל אחד מכם יגיד

¹⁷ "מדרבנן הוא, וקרא אסמכתא בעלמא. והם אמרו דהיכא דאיכא אונס מקבלין, והיכא דליכא
אונס וקבלו אפילו דיעבד לאו כלום הוא" (בית יוסף חו"מ סימן כח ד"ה אין מקבלין).

¹⁸ שו"ע שם סעיף טו

¹⁹ כאשר העדים חולים או רוצים לנסוע למדינת הים.

²⁰ בית יוסף שם.

²¹ "נפש כי תחטא ושמעה קול אלה והוא עד או ראה או ידע, **אם לוא יגיד** ונשא עונו" (ויקרא
פרק ה).

לו ולהבא מכוחו כל אשר ידוע לכם מזכותו, ותכתבו לו עדותכם ביחידי כל אחד בפני עצמו מה שידוע לו. ואל תתמה על שאני מזיק אתכם להעיד שלא בפני בעל דין, כי ראב"ן כתב מדקבלת עדות כשר לכתחילה שלא בפני בעל דין מחמת אונס, ש"מ דבדיעבד כשר בלא אונס. וגם כתב דאם אין שהות להמתין עליו מקבלינן, אלמא מקילינן בדבר היכא דאיכא צד וטעם. ובנידון דידן נמי כיון דידיעין שיתעכב קבלת העדות ע"י כוחות ואלים אס יודע לו, מקבלין שלא בפניו, ואף כי עקרון אינו אלא לברר אמיתית הדברים לפי אומדנות מוכחות, ושלוש מאת אהובכם הקטן והצעיר שבישראל" (תרומת הדשן פסקים וכתבים סימן קעה).

דברי בעל 'תרומת הדשן' קשים מכמה סוגיות. החל מהסוגיה של ינאי המלך, שם לא תקנו הסנהדרין תקנה שניתן לקבל עדות שלא בפני בעל דין, אלא קבעו קטגורית שמלכי ישראל אין דנים אותם כלל. וכן קשה מהסוגיא שבמסכת בבא מציעא (לט):

"מרי בר איסק אתא ליה אחא מבי חוזאי. אמר ליה: פלוג לי! אמר ליה: לא ידענא לך. אתא לקמיה דרב חסדא. אמר ליה: שפיר קאמר לך, שנאמר (בראשית מב ח): 'ויכר יוסף את אחיו והם לא הכירוהו' מלמד שיצא בלא חתימת זקן ובא בחתימת זקן. אמר ליה: זיל אייתי סהדי דאחיה את. אמר ליה: אית לי סהדי, ודחלי מיניה, דגברא אלימא הוא. אמר ליה לדידיה: זיל אנת אייתי סהדי דלאו אחוך הוא. אמר ליה: דינא הכי? המוציא מחבירו עליו הראיה! אמר ליה: הכי דיינינא לך ולכל אלימי דחברך!"

לכאורה רב חסדא יכול לנקוט פתרון פשוט בהרבה, והוא לגבות עדות שלא בפני מרי בר איסק. מכך שלא השתמש בפתרון זה, נראה שפיתרון זה איננו קביל לאנשים אלימים. בעל 'תרומת הדשן' (שם סימן קעו) מתרץ, שבמקרה של מרי בר איסק מדובר בעדים שפחדו להעיד אפילו שלא בפניו, היות שזהותם תיוודע ומרי בר איסק עלול לנקום בהם לאחר מכן.

דברי 'תרומת הדשן' מתבססים על שיטת ריב"א שנדחתה ע"י רוב הפוסקים, אבל הרמ"א פסק אותו להלכה (שם סעיף כח):

"ויש חולקין ואומרים דאם נתקבל העדות שלא בפניו כשר בדיעבד, **ולכן אם הבעל דין הוא אלים, והעדים יראים להגיד לפניו, מקבלין העדות שלא בפניו, ודנין על פיו**".

סיכום

1. אין לקבל עדות שלא בפני נשוא העדות.
2. גם אם קיבלו את העדות, העדות איננה קבילה.
3. במקום בו העדים מפחדים להעיד, יש מקום להקל ולקבל שלא בפני בעל דין.

ההשלכה לסוציומטרי

במידה ונגדיר את מילוי הסוציומטרי כהגדת עדות, קיימת בעיה מהותית לתת חוות דעת שלא בפני נשוא הדעת. אלא אם כן נגדיר שהיות שבסוציומטרי בעלי דרגות נמוכות מחווים דעתם אף על בעלי דרגות בכירות, וברור שיש כאן יראה להעיד בפומבי כנגדם שמה יבולע להם, על כן חוות הדעת החשאית מותרת.

י. עדות בכתב

ישנו חיוב הלכתי להעיד את העדות בפה ולא ע"י כתיבה.

* "על פי שני עדים או על פי שלשה עדים יקום דבר" (דברים יט טו).
* "לא על פי כתבם ולא על פי תורגמן" (ספרי דברים פסקא קפח ד"ה 'על פי').

* "על פי שני עדים- ולא שיכתבו עדותם באגרת וישלחו לבית דין, ולא שיעמוד תורגמן בין העדים ובין הדיינים" (רש"י דברים שם).
* אמר ר' זירא: אי קשיא לי, הא קשיא לי. דתניא: 'אם לא יגידו²²- פרט לאילם שאינו יכול להגיד; אמאי? הא יכול להגיד מתוך הכתב! אמר ליה אביי: עדות קאמרת? שאני עדות, דרחמנא אמר: מפיהם - ולא מפי כתבם" (גיטין עא.).

רבינו תם (ב"ב מ. ד"ה 'מחאה'- תחילתו בדף לט:) חולק על רש"י (בפירושו החומש) וסובר שכל עדות שניתן לאומרה בפה ניתן לאומרה בכתב, ורק לאילם שאין לו יכולת מילולית כלל, אין רשות להתבטא בכתב.

הריטב"א (גיטין עא.)²³ מסביר שאמנם 'כתיבה' נקראת 'הגדה', אבל יש לה חסרון שאין כאן אמירה של עדים. כלומר, בעדות יש שני חלקים, תוכן העדות, ואמירתה ע"י עדים. על אף שהתוכן אמיתי ואותנטי, עדין ישנו חסרון באמירה.

להלכה (שו"ע חו"מ סימן כח סעיף יא) נפסק שאין היתר להשתמש בעדות בכתב.

"העדים ששלחו עדותן בכתב לבית דין, אינו עדות, דכתיב: על פי שנים עדים ... מפיהם, ולא מפי כתבם. הגה: וכן נוהגין; **ודלא כיש מכשירין אם העדים ראויין להעיד ואינם אילמים**" (טור בשם ר"ת)²⁴.

השאלה המתבקשת היא מהו ההבדל בין עדות בכתב הפסולה לבין כתיבת שטר הכשרה לכתחילה, אף שהוא עדות בכתב? (שו"ע חו"מ סימן כח סעיף יב).

בעלי התוספות (כתובות כ: ד"ה 'ורבי יוחנן' ממשיך מעמוד א) תירצו, ששטר נעשה מדעת **האדם המתחייב** כגון שטר מכר, שטר מתנה ושטר הלוואה. הרמב"ם (הלכות עדות פרק ג הלכה ד) מסביר בדרך שונה:

"דין תורה שאין מקבלין עדות לא בדיני ממונות ולא בדיני נפשות, אלא מפי העדים. שנאמר: על פי שנים עדים- מפיהם ולא מכתב ידן. אבל מדברי סופרים שחותכין דיני ממונות בעדות שבשטר אף על פי שאין העדים קיימים כדי שלא תנעול דלת בפני לוויין, ואין דנין בעדות שבשטר בדיני קנסות ואין צריך לומר במכות ובגלות אלא מפיהן ולא מכתב ידן".

כלומר, שטר שונה מעדות בכתב, רק בשל העובדה שחז"ל תיקנו תקנה שלא תנעול דלת בפני לוויין ולאפשר קיום יחסי מסחר תקינים, אבל בכל מקום אחר, שטר פסול.

²² ויקרא ה א

²³ מוסבר עפ"י ההערות על הטור השלם בהוצאת 'מכון ירושלים'.

²⁴ "ובתלמיד חכם נוהגין ששולח כתבו לבית דין ומעיד כדעת היש מכשירין" (סמ"ע ס"ק מב. נתיבות המשפט חידושים סימן כח ס"ק כד).

הקושי בדברי הרמב"ם גדול שהרי עדות בגיטין כשרה לכתחילה מדין תורה, ולא חיישין לדין "מפיהם ולא מפי כתבם"²⁵?

מתרץ הגר"ח סולוביציק בחידושו על הרמב"ם (תחילת הלכות עדות):

"ונראה לומר, דהנה באמת הכי מבואר בגיטין (עא.) דעדות בכתב בטלה, מהך דרשה שמפיהם ולא מפי כתבם, ופשוט דאין זה סותר לדין שטרות דעדותן בכתב קיימת, משום דשני דינים הם, עדות בכתב פסולה ועדות בשטר קיימת.

ורק אם באנו לדון מה מוגדר עדות שבשטר, בזה חולק הרמב"ם וסובר, דאין שטר אלא מה שנעשה לקניין כמו גירושין וקידושין ושחרורים וקנינים וכדומה, דאיכא עלייהו דין שטר מדין תורה. אבל מה שנעשה רק לראייה בזה דעת הרמב"ם דלא מקרי שטר, אלא עדות שבכתב, ועל כן פסל בהו מפי כתבם.

האומנם, כי גם לדעת הרמב"ם, הרי עיקרן של שטרות הוא רק במה שנעשה מדעת המתחייב, וכדעת כל הראשונים, אבל מכל מקום זהו דין בפני עצמו דלא חייל דין שטר רק היכא דנעשה לקניין. ועל כן כל שטרי ראייה אף שנעשו כדין שטרות, מכל מקום לא חייל עלייהו דין שטרות, והויין רק עדות שבכתב, ופסולים משום מפי כתבם, ורק מדרבנן הוא דעדותן מתקיימת ונוהג בהן דין שטרות".

סיכום

אין היתר לכתוב עדות בכתב.

החיסרון בעדות בכתב היא הצורך באמירה מעדים חיים.

ההבדל בין עדות בכתב שאסורה לשטר שמותר הוא ברצון המתחייב.

ההשלכה לסוציומטרי

אין היתר להשתמש בסוציומטרי כדרך עדות, היות שהיא עדות בכתב.

יא. חיוב אמירה מדין "לא תעמוד על דם רעך" (ויקרא יט טז):

ישנה אפשרות הלכתית נוספת למסור מידע על הזולת, וזאת במקרה שהמידע חיוני להצלה מנזק.

ההלכה מחייבת להציל את חברי מנזק בכל סוג עזרה אפשרית.

לעיתים העזרה היא בהעברת מידע שיכול להצילו מכישלון. העברת הידע איננה בגדר עדות, ולמרות זאת היא מותרת **וגם בגדר חובה הלכתית**. היות שהיסוד ההלכתי להסתמך על פסוק זה מחודש מאוד, אצטט את דברי ה'חפץ חיים' (הלכות רכילות כלל ט באר מים חיים ס"ק א) שהם עקרוניים מאוד לענייננו:

²⁵ "וכבר השיבו עליו חכמי הדורות בזה תשובות גמורות אינן נעלמות מכל מבין עם תלמיד, מהן שאנו דנין בגיטין בעידי חתימה בלבד והאשה המוציאה לפנינו גט חתום מקיימין אותו בחותמיו, ומתירין אותה להינשא על פי עדות השטר. וזה לדברי הכל. ומפורש אמרו בפרק השולח (לד:.) והעדים חותמין על הגט מפני תיקון העולם. והקשו (לו.) מפני תיקון העולם! דאורייתא הוא! דכתיב: "וכתוב בספר וחתום והעד עדים". אמר רבא: לא נצרכה אלא לרי' אלעזר דאמר עידי מסירה כרתי-תקיניו רבנן עידי חתימה דזימנן דמייתי סהדי, אי נמי דאזלו למדינת הים. עשו הלימוד הזה שלמדו מן המקרא וכתוב בספר וחתום והעד עדים- דאורייתא" (השגות הרמב"ן לספר המצוות שורש ב).

"וכדי שלא יהיה לפלא בעיני הקורא, על שאני מקל כל כך **ומצריך לילך ולהגיד**, אני מוכרח להאריך קצת בעניין זה. כי לכאורה בדין זה (ונתפוש ציור אחד והוא הדין בכל הציורים) דלקמן, כגון שרוצה ליקח אחד לשרת אותו בביתו, וזה מכירו מכבר שהוא גנב. יש להסתפק בתלתא גווני, אם **מותר** להגיד לו כדי שלא ייקחנו למלאכתו ולא יהיה נפסד על ידו, או אולי **דמצוה** נמי איכא, או אפשר **דאסור** מטעם רכילות, כי הוא גורם בדיבורו לזה הפסד, וכנ"ל בתחילת הסימן.

ונראה לי דמחוייב מן הדין להגיד לו. וראיה ממה דגרסינן בסנהדרין (עג.) **מנין לרואה את חברו טובע בנהר וכו' או לסטין באין עליו, תלמוד לומר לא תעמוד על דם רעד**, והובא דין זה בחושן משפט בסימן תכ"ו שצריך לילך ולגלות אצלו עיי"ש.

ואין לדחות, דהתם דווקא שלסטים רוצים להרגו, ולכן כדי להציל את הנפש צריך לילך ולהרגיל עליהן כדי שישמור את עצמו, אבל בעניין ממון, אפשר דלא כללה התורה בלאו זה. זה אינו, דהרי איתא במכילתא והובא בספר המצות להרמב"ם במצווה רצ"ז שהלאו דלא תעמוד וכו' כולל נמי לכובש את עדותו בענין ממון ואינו מגיד לו, ואפילו לא תבעו חברו נמי משמע, כמו שמוכח מלשון דלא תעמוד וכו', וכמו שמפורש בספר שער המשפט בריש הלכות עדות וכדמשמע שם בספר המצות גופא.

וגם זה אין לדחות, דהתם הטעם כדי שיעיד עליו בבית דין, ובב"ד לא שייך רכילות, אבל שלא בב"ד לא. דזה אינו, דכיון דגילתה לנו המכילתא דלאו דלא תעמוד וכו' כולל עניני ממון נמי, **בודאי ממילא נכלל נמי בלאו זה שלא נתרשל עצמנו ולהניח את חברנו לבוא לכלל הפסד לכתחלה** כמו לענין נפשות, דכוונת התורה בלאו זה שלא להניח את חברנו לבוא לידי איבוד נפשות לכתחלה, כמו שציריה הברייתא מנין לרואה את חברו שטובע בנהר וכו', דאטו עדות כתיב בקרא?...

ומה שציריה הברייתא לענין כובש את עדותו, לומר דבענין ממון יש לאו דלא תעמוד וכו' אפילו אם כבר נתן את ממונו בידי אנשי בליעל והם מכחישים לו, **כיון שבעדותו של זה יכול לעזרו להוציא מהם, והוא מתעצל בזה, עובר על לא תעמוד וכו'.**

וכל שכן בזה הענין שדיברנו, שהנידון אינו יודע את טיבו ומהותו של האיש הזה שרוצה ליקח אותו למלאכתו, **ומן הסתם הוא מעמידו בחזקת כשר**, והוא מכירו לאיש גנב, בודאי אף שהוא יחידי בדבר, מצווה לומר לו כדי שלא יבוא לידי הפסד ממון²⁶.

²⁶ "ואף דבענין עדות הלאו דלא תעמוד איננו, רק בשנים, דאל"ה אין ראייה שעדותו תועיל לו, וכדמשמע בב"ק (נ"ו). דעד אחד הכובש עדותו חייב בדיני שמים, דאם תאמר דהלאו דלא תעמוד וגו' הוא בכל גווני פן לא ירצה לישבע ויוכרח לשלם, א"כ תישאר קושית הגמרא שם דאורייתא הוא עיי"ש. שם היינו טעמא משום דלא תועיל כי אם בתרי שיצילו את ממונו שביד חברו, **אבל הכא דלכתחלה הוא**, ובודאי יתקבלו דבריו באזני חברו ויצילו בזה מהפסד, בודאי מחוייב אפילו בחד, דומיא דהצלת נפשות" (המשך דברי ה'חפץ חיים').

ועיין היטב בספר המצות שם ותמצא מבואר כדברינו, דזה לשונו שם: הזהירנו מלהתרשל וכו' כשנראהו בסכנת מות, או ההפסד, ויהיה לו יכולת להצילו כמו וכו', ובתיבת או ההפסד, כוונתו בודאי להפסד ממון, וכמו שהביא לבסוף בשם הספרא, ומפשטות לשונו משמע דַּפְּלָל בחד גוונא, **בין שהיה לו הפסד, ונוכל להצילו מן ההפסד, או להצילו שלא יבוא לידי הפסד בענייננו...** אלמא דהיכא דאין עיקר הכוונה לגנותו של זה, רק לטובתו של זה על להבא, כדי שיזהר המחזיק בשטרו, תו לא נקרא רכיל, ומצוה נמי איכא, והוא הדין נמי בענייננו".

סיכום

1. יש מצווה וחובה ליידע את חברי כאשר עלול להיגרם לו נזק.
2. הנזק האמור-בין בנפשות ובין בממון.
3. חובת היידוע אינה עפ"י גדרי עדות, ולכן מותר לומר גם כשהוא לבדו יודע את המידע.

ההשלכה לסוציומטרי:

איכות העובד והעבודה בצה"ל נוגעת בחלק נכבד מהמקרים לדיני נפשות, ובשאר המקרים לדיני ממונות. בכל מקרה בו אני יכול להציל את צה"ל מנזק חלה עלי חובה הלכתית להציל את הציבור מהפסד, ועלי למסור את המידע שברשותי. היות שמסירת המידע נמצאת בתחום המותר והמצווה, יש כוח לחוק הצבאי לחול בתחום זה, ולחייב מסירת מידע.

יב. הגבלה מהותית-מידע לפני התקשרות ומידע אחר התקשרות

למרות ההיתר המבוסס אשר ציטטנו לעיל, מגביל ה'חפץ חיים' את ההיתר בהגבלה מהותית, אשר לכאורה שומטת את הבסיס מהמסקנות שהסקנו לעיל. ההיתר קיים רק לפני התקשרות, כלומר לפני ששני הצדדים חתמו על חוזה. במקרה שחברי עומד לפני שותפות עסקית, שידוך, או העסקת עובד חדש. אבל במקום בו השידוך יצא לפועל, והעסקה נחתמה היכולת לומר מוגבלת ביותר ונפרט למה כוונתינו. לפני שותפות עסקית וכו' אין בביטול השותפות הפסד כלכלי ישיר או הפסד אחר, היות שהעסקה או ההעסקה לא יצאו עדיין לפועל. לכן מותר לומר לחברי את המידע ע"מ להצילו מעסק רע. כאשר השותפות נחתמה או שהפועל מועסק כבר, יש בביטול השותפות נזק כלכלי, והשיקול במסירת המידע חייב להיות עפ"י קריטריונים של בית דין. במידה שבית דין הי מוציא ממון ומפרק את השותפות מותר למסור מידע, ובמקרה שבית הדין לא הי ה מוציא ממון אין היתר למסור מידע העלול לפגוע בצד השני מעבר לדין תורה. לפי זה לאדם אחד אין יכולת למסור מידע אחרי שהשותפות קיימת, היות שבית הדין לא הי ה מוציא ממון על סמך אמירתו.^{27 28} ההיתר היחידי למסור מידע במקרה שהשותפות נוצרה כבר, היא רק כאשר מקבל המידע ידוע כאדם מתון, שלא ישתמש במידע בצורה מיידית ויפרק את השותפות, אלא יבדוק

²⁷ עיין 'חפץ חיים' באריכות רבה בהלכות רכילות כלל ט בסעיפים ה-ז-ח-יא-יג. ובבאר מים חיים ס"ק יז.

²⁸ גם אם נדמה את הסוציומטרי להגדרה של 'קולי' או 'דברים הניכרים' אין היתר לסמוך עליהם, רק לכתחילה, כלומר שלא לעשות שותפות. אבל במידה שכבר נשתתף אין היתר להוציא ממון על סמך מקורות המידע הללו. (שם הלכות לשון הרע כלל ז סעיף יב).

את הנושא, יישמר מהעובד או מהשותף ובמידה שיימצא בעצמו שהעובד לא התנהג כראוי, יפטר על סמך המידע שלו. וכן בהקשר לשותפים, יפרק את השותפות ויתבע את חברו בבית דין.²⁹

היתר זה קשה מאוד, היות שטבע בני אדם שלא להיות מתונים, והם פועלים במהירות והרבה פעמים שלא בצדק, ולכן נגרם נזק שלא עפ"י הדין וסביר שגם לא עפ"י האמת.³⁰

סיכום:

1. החיוב למסור מידע הוא רק לפני התקשרות או חוזה העסקה, במקום שבו ההתקשרות וההעסקה יצאו לפועל אין היתר למסור מידע כאשר הנזק שייגרם גדול ממה שבית דין מחייב.
2. מותר למסור מידע כאשר מקבל המידע ידוע כאדם מתון שלא יעשה צעד בלי בדיקה יסודית של המידע ואמיתותו, וגם אז ינהג עפ"י שורת הדין.

ההשלכה לסוציומטרי

לכאורה אין היתר למסור מידע בסוציומטרי היות שמדובר באנשים המועסקים כבר ע"י הצבא, והמידע עלול לגרום לסילוקם ממקום העבודה.

ניתן היה -אולי- לומר שהמערכת הצבאית איננה נוהגת בחופזה בידע המועבר ע"י הסוציומטרי,

והרחקת איש קבע משירות נעשית ע"י הליך פירוק התקשרות ממושך, המאפשר לאיש הקבע להשמיע את עמדתו ולהביא חוות דעת נוגדות ובונוסף היא מסתמכת על מקורות מידע נוספים כמו חו"ד מפקד.

חוזה ההעסקה החדש בצה"ל מקל מאוד על הסוציומטרי עפ"י ההלכה. היות שחוזה ההעסקה הוא חד שנתי או דו-שנתי, ובסיומו ההתקשרות העסקית בין הצבא ואיש הקבע מופסקת עד לחידוש החוזה ע"י חתימה חדשה. ממילא הגדרת המצב היא שלצבא יש את ההיתר לקבץ מידע על העובד החדש לפני העסקתו שוב. ומסירת המידע מותרת בכפוף לכללי ישון הרע לתועלתו.³¹

סיכום

עפ"י הנאמר לעיל ישנה חובה, למסור לצבא מידע אמיתי בקשר לאיכות אנשיו ואיכות עבודתם, בפרט שיעודו של צה"ל הוא הצלת נפשות, וליקויים בעבודתו גם אם היא עבודת מטה יכולה להשפיע על יכולתו של צה"ל לבצע את משימותיו. כדי שמסירת המידע תהיה אמינה ויעילה יש להקפיד על מספר כללי עבודה פשוטים.

א. עורך הסוציומטרי (פסיכולוג, יועץ ארגוני)

1. חייב לעשות את הסוציומטרי תוך עבודה מקצועית גבוהה, תוך שימת לב לפרטים הנכתבים, לראות האם יש שינויים מחשידים או שאינם סבירים.
2. עליו להיות נוכח בזמן מילוי השאלונים, ולא להניח למאבחנות או חיילות בחובה לעשות את העבודה במקומו.
3. עליו להבהיר את מטרת הסוציומטרי לממלאי השאלון ולהסביר את ההשלכות הנובעות מכך.

²⁹ הלכות רכילות שם סעיף ה.

³⁰ שם סעיף ו

³¹ עיין פרק ד במאמר.

4. עליו ליצור 'שולי בטחון' של מקסימום מעריכים ע"מ לצמצם את האפשרות למרמה או חוות דעת מקצועית שאינה הוגנת.
5. עליו להדריך את המפקד בדבר השימוש הנאות בכלי, והבהרת מגבלות השימוש.

ב. ממלא השאלון

1. עליו לראות בדמיונו את האדם עליו הוא כותב, ולשקול את תוצאות כתיבתו.
2. עליו לכתוב רק אמת.
3. במידה שיש לו חשש להטיה אישית בגלל שנאה או תחרות על תקן או קידום עליו להימנע מהתייחסות.
4. עליו לכתוב רק על אנשים אותם הוא מכיר בבירור, וגם לאנשים הללו יתייחס רק לפרטים אותם הוא יודע.

ג. מפקד היחידה

1. עליו להתייחס לסוציומטרי רק ככלי ולא כתחליף לשיקול דעת.
2. עליו לתת חו"ד אישית המנותקת מהרושם העולה מהסוציומטרי.
3. עליו לתת הסבר נאות לפקודו על הסוציומטרי, ולתת לו הזדמנות הוגנת לשפר את תפקודו.
4. עליו להיעזר בסמכות מקצועית להבנת משמעות הסוציומטרי.

